

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

İki ayda bir yayınlanır.

Sahibi

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı adına
Prof.Dr.Turan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü

Saadet Pınar YILDIRIM

Arşiv ve Tashih

Muhiddin NALBANTOĞLU

İdarehane

Ankaravî Mehmed Efendi Medresesi,
Belediye Sarayı Arkası, Saraçhane/İstanbul
Telefon: 511 10 06 - Posta Çeki Hesabı: 141720

Dizgi

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı,
Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

Baskı

Pamuk Ofset

Abone Bedeli

Yurtiçi: 75.000 TL. Yurtdışı: 50 \$

69

Aralık' 90

Safevî Tarihi İle İlgili İncelemeler

I. ve II. ABBAS DEVİRLERİ

GİRİŞ

1501 yılında Şeyh Haydar oğlu İsmail Ak Koyunlu hükümdarı Elvendi yenerek Safevî devletini kurdu. Bu devlet İslâm devrinde İran'da kurulmuş olan devletlerin en uzun ömürlüsü olmuştur.

Safevî devleti, **Oniki İmam Şi'liğine dayanıyordu**. Bununla ilgili olarak devletin kuruluşu ile birlikte Oniki İmam adına hutbe okunmuş ve sikke kestirilmişti. Paraların üzerinde: **"La ilâhe illâ'llah Muhammed'un Resûlullah; Ali Veliyullah"** sözleri görülüyordu. Mamafih Oniki İmam Şi'liği İranda İhvanlılar'dan Olcaytu Muhammed Hüdâbende (1304-1317) tarafından uygulanmıştı.

Olcaytu'nun Oniki İmam Şi'liği, Türkiye'de bilhassa Sivas, Amasya, Tokat ve Yozgat yörelerindeki Türk ve Moğol oymakları ile köylüler arasında geniş ölçüde yayılmıştı. İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd'in Anadolu'da kolayca kalabalık bir müridler topluluğunu kendisine bağlayabilmesinde Olcaytu devrinde Anadolu'da uygulanmış olan şî'liğin mühim bir payı vardır.

İsmail'in kurduğu devlete Safevî adının verilmesine gelince, bu, Safevî tarikatının adından geliyor. Bu tarikat da İsmail'in tanınmış en eski atası Erdebil'li Safiyeddin (ölümü 1334) tarafından kurulmuştu. Fakat bu tarikat Sünni-Şâfiî ilkelerine bağlı bir tarikat idi, müridleri de daha çok şehir halkına mensup bulunuyorlardı. Tarikatı şîliğe doğru yöneltten İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd olmuştur (ölm.1460). O ailesinin Hazret-i Ali evladından olduğunu söylüyordu. Cüneyd aynı zamanda tarikata siyasi bir kimlikte verdi; hatta bununla ilgili olarak başına topladığı binlerce Anadolu'lu silahlı müridi ile Trabzon şehrini kuşatmıştır.

Devletin kurucusu Şah İsmail'in (ölm.1524), annesi Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in kızı **Halime** Begüm idi. İsmail'in babaannesinin de yine Uzun Hasan Bey'in kız kardeşi Hadice Begüm olduğu biliniyor. Bunlardan

Şah İsmail'in lalası Şamlu İsmail Beg dedesi (din hocası) da Zulkadr (gadır), Abdal Beg de Türk aslından idiler. Böylece İsmail'in öz kültürünün yani büyürken almış olduğu kültürün Türk Kültürü olduğu açıkça anlaşılabilir. Edebî kültürüne gelince, Şah İsmail Çağatay edebiyatını öğrenmişti. Hatta onun Ali Şîr Nevâî'nin eserlerine hayran olduğu da söylenir. Bütün bunlar ile Şah İsmail'in şiirlerinin çoğunu Türkçe yazması, söylenildiği gibi, propaganda maksadından değil, öz kültürünün Türk olmasından ileri gelmiş bulunuyor.

Devleti kuran topluluğa gelince, bu topluluk tamamen Türk olup aynı zamanda Anadolu'lu idiler. Yani devleti Kuran ve bir asırdan fazla bir zaman kurucusunu besleyen Anadolu Türkleri'dir. Osmanlı Kaynakları'nın "Erdebil Oğlu"¹ dedikleri İsmail'in 905 (=1500) yılında Erzincan'da başına toplanarak devletin kurulmasında rol oynayan başlıca teşekküller şunlardır:

1- **Ustacalu oymağı:** Sivas-Bozok-Kırşehir arasında yaşayan "Ulu Yörük Türkleri" topluluğuna mensup idi.

2- **Şamlu:** Yazın Sivas'ın güneyindeki topraklarda yaşayan, kışın Halep yöresine giden ve bu yüzden kendisine Şamlu denilen oymak (bana göre pek çoğu veya hepsi Begdili boyundan).

3- **Zu'l-kadr= (kadır):** Bu elin Bozokta yaşayan boylarının obalarından meydana gelmişti.

4- **Tekelü:** Antalya bölgesine Türkçe Teke veya Teke ili denildiğini biliyoruz. Tekelüler, bu bölgedeki köylülerden idiler. Aralarında Menteşe (=Muğla) ve Burdur vilayetleri halkına mensup olanlarda vardı.

5- **Rumlu:** Sivas, Tokat ve Amasya vilayetleri köylülerinin topluluğu idi.

6- **Küçük Oymaklar:** Turgudlu (Karaman elinden), Varsak (Tarsus bölgesinden) Çemişlazeklü, Bayburtlu, İşte Safevî devletini kuran Anadolu'lu Türk unsuru budur.

Afşar (=Avşar), Bayat, Türkmen Sa'dlu ve diğer oymaklar devlet kurulduktan sonra hizmete alındılar.

Devleti kuran kurucu unsur kendisine övünerek **Kızılbaş** diyor ve devleti **Kızılbaş devleti** hükümdara da **Kızılbaş Padişahı** deniyordu. Devlet hizmetinde bulunan her oymak **Kızılbaş** sayılmıyordu. Kızılbaş sayılan oymaklar en itibarlı

1 Eski Türkiye Türkçe'sinde şahıslar bu şekilde de ifade ediliyor, "İzmir Oğlu" gibi. Celebi Mehmed ve II.Murad devirlerinde İzmir'e sahip olan Aydın oğullarından Cüneyd Bey kasdediliyor (Aşık Paşazade, Tevârih-i âl-i Osman, İstanbul, 1332, s.94,96,98,109). "Bulgar Oğlu" da böyle olabilir. Yani Bulgar Dağı'nın sahibi yahut oralı. (Şimdi Balkan denilen dağ) Bu dağın adının Balkanlardaki Bulgarlar ile hiç bir ilgisi yoktur ve olmaz da.

oymaktan olup bir takım imtiyazları vardı; Kızılbaş sayılmayanların yoktu.

Bu Türk unsuruna niçin Kızılbaş denilmiştir? Bu hususta bazı veya birçok görüşler ileri sürülmüştür. Benim görüşüme göre bu, Türkmenler'in kızılbörk giymeleri ile ilgilidir². Yani Safeviler'in Anadolu'lu müridleri kızılbörk giyen Türkmenler ile köylüler'den olduklarından onlara Kızılbaş denilmiş, onlar da bunu benimsemişlerdir³.

Safevî devletini kuran ve ayakta tutan Türk unsuru aynı zamanda Türk olmakla öğünüyor ve yerlilere Orhun âbidelerinde geçen deyimle tat diyordu. Bu devirde pek çok türkçe yazan şâir yetişmiştir. İran'a gitmiş olan Varsak Türkleri'nin şiir tarzının adı olan Varsağı adı Türkiye'ye İran'dan gelmiştir⁴. Buna karşılık mensur eser çok yazılmamıştır. Yazılanlar da Çağatay Türkçesi ile dir.

Safevî devletinin teşkilatına gelince, bu teşkilat Ak-Koyunlu ve Timurlu devlet teşkilatlarına dayanmaktadır.

Safevî devletinin divanından yani hükümet dairesinden yalnız Farsça değil, Türkçe mektuplar da yazılmıştır. Halbuki İran Selçuklularının ne de Türkiye Selçuklularının divanından çıkmış Türkçe bir yazıya sahip değiliz⁵.

Aşağıda hal tercümeleri ve dolayısı ile devirleri anlatılan I.Abbâs Safevî hanedanının üç büyük hükümdarından biridir⁶. İncelemenin onun büyüklüğünü açıkça göstereceğini sanırız. II.Abbasın'da bir çok bakımlardan ilgi çekici bir hükümdar olduğu görülecektir.

I. ABBAS

Abbas Safevî devletinin en büyük birkaç hükümdarından biridir. O, Şah Tahmasa'nın torunu ve Muhammed Hüdâbende'nin oğlu olup, annesi Mâzenlerân hâkimi Abdullah Han'ın kızıydı, babası Muhammed Herat'ta vâli iken, 178 ramazanında (1571 ocak=yunt yılı) doğmuştur. Kendisi henüz bir buçuk yaşında iken babası Şiraz vâliliğine gönderildi. Fakat Abbâs Herat'ta kaldı ve

2 Bu hususta şu misal eskiden beri hafızamda saklı idi: "ve bâ Türkmânân-isurh kulâh cârik pûş, siyâh kilim azimetrâ sûy-ı konya tasmîm dâdend: Kızılbörklü, çarıklı, kıldonlu Türkmenler ile Konya üzerine gitmeye karar verdiler" (İbn-i Bîbî, el-Evâmirü'l-Alâiyye, tıpkıbasım, 1956, s.690.

3 Bir kaynağımıza göre ak börk giymeği Denizli yöresindeki uç beylerinden Mehmed (hemmed) Beğ moda haline getirmiştir (XII.yüzyılın ikinci yarısı). Diğer taraftan Ak börkü ilk defa Orhan Bey ile askerlerinin giydikleri bildiriliyor.

4 Tarsus ve Kozan dağlarında yaşayan Varsaklar (Farsak deniliyor) Varsağı bilmiyorlar. Türkü Türki'nünde ülkemize İran'dan gelmiş olması düşünülebilir.

5 Bunu sadece hatırlamak için yazdım. Selçuklular'ın divanlarında Türkçe yazabilecek elemanlar yoktu.

6 Diğerleri devletin kurucusu "Hakan-ı İskender-şân" Şah İsmail ile (ölm.1524) oğlu Tahmasb "Bahadır" (ölm.1576)dur.

Ustacalu Yeğen Şah Kulu da onun atabeyliğine tâyin edildi. Bu devirde *Ustacalular* yeniden devletin en güçlü oymağı durumuna yükselmişlerdi. Fazla olarak, Abbâs'ın atabeyi Yeğen Şah Kulu Sultan da değerli bir emirdi. Şehzade Muhammed Hüdâbende'nin Herat'dan Şîraz'a tâyin edilmesi de, ikişi arasındaki geçimsizlikten ileri gelmiş ve Şah Tahmasp bu emiri oğluna tercih etmişti. Büyük babası Tahmasbin ölümü esnâsında (15 Safer 984=14 mayıs 1576) Abbâs ve atabeyi Yeğen Şahkulu yine Herat'ta bulunuyorlardı. Fakat tahta II.İsmâil'in geçmesi *Ustacalulara* büyük bir felâket getirdi; onlara mensup değerli bir çok emirin hayatına son verildi. Bu arada Herat Vâlisi Yeğen Şah Kulu da Afşar (Avşar) Hüseyin Sultan tarafından öldürülüp, evi yağmalandı.

Yeni hükümdar II.Şah İsmail, kaynağın, "*dirâyetli ve akıllı bir Türk*" olarak vasıflandırdığı Yeğen Şah Kulu Sultan'ın öldürülmesini müsâmaha ile karşılamış ve Herat'a I.Şah İsmail devrinin büyük beylerinden Şamlu Durmuş Han'ın torunu ve Hüseyin Beğ'in oğlu Mirzâ Ali Bey'i tâyin etmişti. II.İsmâil kendisine rakip olabilecek şehzâdeleri birer birer öldürtüyordu; bereket versin Abbâs sıra gelmeden, fazla miktarda aldığı afyondan hayata veda etti. (985 ramazan/aralık 1577).

Büyük oymakların ulu beyleri Safevî tahtına, Şîraz'da bulunan Abbâs'ın babası Muhammed'i geçirdiler. Muhammed'in gözleri hiç görmüyor veya pek az görüyordu. Bundan dolayı devletin Türk beylerinin elinde kaldı. Bunlar ise birbirleri ile mevki mücâdelesine giriştiler. Bu mücâdele de *Ustacalular* ile Şamlular, Tekelüler ile de Türkmenler birlikte hareket ediyorlardı (Kızılbaş beyleri arasındaki oymak taassubu ve devleti hâkim olmak yüzünden çıkan mücâdeleden Özbek hükümdârı Celâl Han faydalanmak istedi ve Horasan'a yürüdü. Ancak Meşhed Vâlisi Pürnek Murtaz Kulu Han tarafından bozguna uğratıldığı gibi, kendisi de esir edildi). Defalarca çağırılmasına rağmen, Abbâs'ın Herat'taki atabeyi Şamlu Ali Kulu Han, sırf oymak taassubu yüzünden, bu savaşa katılmamıştı; fakat kendisine her hangi bir cezâ verilmeyerek mevkiini korumakta devam etti. Bu sırada, Safevîlerin büyük komşuları Osmanlılar da harp açmışlar (şevvâl 985/ocak 1578) ve hudûdu geçip, İran topraklarında ilerlemeye başlamışlardı. Bu mühim hâdise bile, emîrleri birlik içinde hareket ettirmeye kâfi gelmedi. Çukur Sa'd Vâlisi Tokmak Han ile Şîrvân Vâlisi İmam Kulu Han'ın Osmanlı kumandanı Lala Mehmed Paşa'ya yenilmelerinde (cumâdelâhire 986/Ağustos 1578) başta Tebriz Vâlisi Türkmen Emîr Han olmak üzere, diğer emîrlerin yardıma gelmemeleri de mühim bir âmil olmuştur.

Şah Muhammed'in iktidarsızlığı, oğullarının henüz çocuk yaşta bulunmaları karısı Begüm'i (yani Hanım Sultanı) devlet işlerinde söz sâhibi yapmıştı. Begüm, akıllı ve cesur bir kadın olmakla beraber, emîrlerin gücünü kıracak

dirâyete sâhip değildi. Osmanlı'ya karşı birleşemeyen beyler Beğim'e karşı müşterek hareket edebiliyorlardı. Begüm, Horasan'daki emîrlerin, oğlu Abbâs'ı âlet ederek, fesat çıkarmalarını önlemek için, Abbâs'ın devlet merkezi Kazvin'e gönderilmesini istedi ise de, Herat Vâlisi Şamlu Ali Kulu Han, Horasan'daki diğer vâlilerin de desteğini elde ederek, bu isteği yerine getirmede. Hattâ bununla ilgili olarak gönderilen Ali Kulu Han'ın babası Tavacı başı Sultan Hüseyin Han dahi vazifesinde muvaffak olamadı. Kendisi yeis içinde Kazvin'e dönerken, Begüm'ün öldürüldüğü haberini alarak ferahladı. Gerçekten Begüm ile Merkez emîrleri arasındaki düşmanlık, tutsak alınmış olan Kırım Hanı Mehmed Giray'ın kardeşi Âdil Giray'ın emîrler tarafından öldürülmesinden sonra, artmıştı. Begüm, müridleri, halkı, "Şâhı Seven"⁷Şah seven deyimine ilk defa bu hadise dolayısı ile rastgelineyor. adıyla toplayıp, muhâlif emîrlere karşı kullanmak istedi ise de, bu işi başarabilecek bir kimse bulamadı. Buna karşılık, emîrler Begüm'ü ortadan kaldırmak için harekete geçtiler; cür'etleri öyle bir noktaya ulaşmıştı ki, Şâhın Begüm'ü Kum veya Mâzenderân'a gönderip orada oturması teklifini bile reddettiler. Her oymaktan bir kişinin katıldığı bir zümre sarayın harem dâiresine girip, koruması için kocasının kuşağını tutmuş olan Beğüm'ü öldürdüler. Onun çıplak cesedi dışarı atıldı ve bir gün açıkta kaldı (987=1579-1580).

Sultan Muhammed'in karısının bu fecî âkıbeti karşısında beklenen aksül'ameli gösterememesinden cesâret alan Horasan emîrlerinin çoğu Herat Vâlisi Ali Kulu Han'ı, "hanlan, hanı" ünvanı ile kendilerine baş seçip on yaşındaki Abbâs Mirzâ'yı da hükümdar ilân ettiler. Bu emîrlerin mühim bir kısmı Şamlu ve Ustacalu oymaklarına mensup idiler. Böylece onlar ekserisi Türkmen ve Tekelü oymağından olan merkez emîrlere karşı bir cephe vücûda getirmiş oluyorlardı.

1581 (989= yılan yılı) yılında Şah, vezir Selmân, Türkmen ve Tekelü emîrlerinin teşviki ile Horasan emîrlerinin üzerine yürüdü ise de, bundan müsbet bir netîce elde edilemedi. Horasan emîrleri, bu seferden sonra da mevkîlerini korudular ve isyankâr tutumlarını sürdürdüler. 1584 yılında (992= Biçin Yılı) Şahın en büyük oğlu Hamza Mirzâ devlet işlerini eline almış, Türkmen Emîr Han'ı öldürüp, mühim mevkilere Ustacalu ve Şamlu emîrlerini getirtmişti. Bu da Türkmen ve Tekelüler'in isyan etmelerine sebep oldu. Ülkenin batısında bu hâdeseler cereyan ederken, Horasan'da da iki rakip birbirleri ile mücâdeleye girişmişlerdi: Bunlar, Herat Vâlisi Şamlu Ali Kulu Han ile Meşhed Vâlisi Ustacalu Mürşid Kulu Han idiler. Bu iki emîr arasındaki mücâdele ise, sâdece tek başına Horasan'a hâkim olmak için yapıyordu. Mezkûr yılda Herat Vâlisi Ali Kulu Han, Mürşid Kulu Han ile giriştiği

7 Şahı seven

savaşta hükümdar ilân ettiği Abbâs Mirzâ'yı rakibine kaptırdı. Mürşid Kulu Han (eski Herat valisi Yeğen Şah Kulu Sultân'ın oğullarından) dirâyetli bir emîr olduğunu daha önce bir çok hâdiseler dolayısıyla göstermişti. Hamza Mirzâ'nın mahbûbu tarafından öldürülmesi (zilhicce 994=kasım-aralık, 1586=İt yılı) üzerine merkez emirlerinden "hanlar hanı" Şamlu İsmâil Han ile Ustacalu Ali Kulu Han Şah Muhammed'in oğullarından Ebû Tâlib Mirzâ'yı saltanat nâibi ve veliahd ilân ettiler ise de beylerden bir çoğu bunu kabûl etmediler ve Abbâs'ın hükümdarlığını tanıdılar.

Bu esnâda Âzerbaycan da tamâmiyle Osmanlı devletinin hâkimiyetine girmişti. Diğer taraftan, Özbek hükümdârı Abdullah Han da harekete geçerek Herat'ı kuşatmıştı. İşte bu sırada Meşhed Vâlisi Mürşid Kulu Han yanında az bir kuvvetle, Horasan'dan Irak üzerine yürüyüp, Kazvin'e girdi ve Abbâs Mirzâ'yı Safevî tahtına oturttu. (zilkade 955=ekim 1587) Abbâs'ın hükümdarlığını tanıyıp, Kazvin'e gelen emîrlerden pek çoğu, hükümdarlarının yüzünü tanıyıp, Kazvin'e gelen emîrlerden pek çoğu, hükümdarlarının yüzünü bile görmeden öldürdüler. Böylece, Ustacalu Mürşid Kulu Han merkezde duruma tamâmiyle hâkim oldu. Ancak onu ve bilhassa Şah Abbâs'ı halli gereken önemli iç ve dış meseleler bekliyordu.

Gerçekten Abbâs güç şartlar altında tahta oturmuştu. Dış hâdiseler, iç gaileler ile birlikte, devletin temelini sarsıyor ve onun varlığını tehdit ediyordu. Kuzey-batıdaki nüfusu çok ve geliri bol eyâletler çok ve geliri bol eyâletler birer birer elden çıkmıştı. Durum böyle devam ederse, Osmanlı fethinin Acem Irakı'na yayılması mukadderdi. Nitekim 996 (1588) yılında güneyden yapılan bir harekât ile Nihâvend yöresi de Osmanlı idâresine geçti. Özbekler de, fırsattan istifâde ederek, Horasan'a yürüyüp (995=1587) Herat ve arkasından Meşhed şehirlerini zaptettiler. Abbâs'ın eski atabeyi Herat Vâlisi Ali Kulu Han da Özbekler elinde can verdi.

Abbâs, gayet doğru olarak, her şeyden önce devletin dayandığı Türk unsurunu inzibat altına almanın kaçınılmaz bir zarûret olduğunu anlamıştı. Oymak taassubu ve emîrler arasındaki mevki mücâdeleleri Safevî devleti için zararlı sonuçlar vermişti. Abbâs da hükümdarlığını muhteris, fakat devleti dirâyetle idâre edebilecek bir emîre borçluydu. Saltanat değişikliği dolayısıyla iş başına yeni şahıslar getirildiği halde, bu şahıslarda selefleri gibi hareket etmek istediklerinden, ekserisi hayatlarını kaybettiler. Fakat çok geçmeden (ramazan 996=temmuz 1589) Mürşid Kulu Han da Abbâs tarafından öldürüldü. Halbuki onun böyle bir cezayı hak edecek bir kusuru görülmemişti. Fakat Abbâs, kendisini tahta çıkararak ve bu uğurda yorulmaz bir gayret gösteren Mürşid Kulu Han'ı öldürtmekle kuvvetli bir şahsiyet olduğunu gösterdi.

Ustacalu'nun Çavuşlu obasından Mürşid Han'ın öldürülmesini, Sultan Muhammed devrindeki ünlü pek çok emîrin ortadan kaldırılması tâkip etti. Bunların yerine yeni ve genç emîrler getirildi. Şah bu emîrler arasında da davranışlarından hoşlanmadığı, vazîfesinde en küçük bir ihmâl ve kusur gösterenleri, yahut ileride hâkimiyeti için tehlikeli olabilecekleri bertaraf etti. Hattâ daha da ileri gidip Afşar (=Avşar), Zü'l-Kadr (=Dulkadır), Kaçar, Bayat ve diğerleri gibi bir çok büyük oymağın eski yurtlarında kalabalık bir halde yaşamalarına son vererek onları İran içinde dağıttı. Hatta Abbâs, Türk emîrlerinin kuvvetini kırmak için, onları cezâlandırmak ve idâreleri altındaki oymakları dağıtmakla yetinmedi; daha esaslı bir tedbire de baş vurdu; Osmanlı Kapıkulu ocaklarını örnek alarak bir ocak vücûda getirdi. Bu ocağın Gürcü, Çerkes, Ermenî, asıllı mensuplarına, Osmanlılarda olduğu gibi kul, reislerine de **kullar ağası** denildi. Abbâs mühim mevkîlere bu ocaktan yetişmiş olanları getirmeye başladı. Kul takımından emîrlere o kadar ehemmiyet verdi ki, pek çok Türk oymağının idâresini bile bu ocaktan yetişmiş **sultan** ve **han**'ların eline bıraktı. Şah Abbâs bundan başka eyâletlerin yerli halkından **tüfenkçi** birlikleri teşkil etti ki, bunların reisine de Min başı "binbaşı" deniliyordu. Abbâs'ın bunda da Osmanlı askerî teşkilâtını örnek aldığı görülüyor. Kendilerine rakip olarak meydana getirilen kul sınıfına, asâlet ve hizmet kademine ehemmiyet veren oymaklara mensup Türk emîr ve askerlerinin sevgi duymayacakları tabî idi.

Nitekim II.Abbâs zamanında İran'ı ziyâret eden Avrupalı seyyâh Chardin, kendilerini Türkmen elinin asil torunları sayan Kızılbaş Türk emîrlerinin kullardan nefret ettiklerini ve onlara **Karaoğlu** dediklerini yazar. Bu kullar, hattâ belki yerleşik halka mensup tüfenkçiler, İran kaynaklarında **Kızılbaş** adıyla diğer unsurlardan ayrılan Türk askerî topluluğuna karşı muvâzene unsuru olarak ihdas edilmişlerdi. Bununla berâber, göçebe Türk oymakları, eskisi gibi, devletin ana direği vasfını taşımış ve ehemmiyetini korumuştur. Ancak burada açıkça belirtilmelidir ki Abbâs'ın Türk oymakları hakkında aldığı tedbirler ve diğer sebepler onlarda bir çok mühim zaafı meydana getirmiş ve bu, zamanla, Lur, Kürd, Afganlı gibi unsurların siyâsî bakımdan ehemmiyet kazanmalarında ve devletin yıkılmasında pek mühim bir âmil olmuştur.

Şah Tahmasp devrinde askerî mevkîlerin, bir kaç istisnâ ile, hepsi Türk asıllı emîrlerin elinde bulunuyordu. Halbuki Şah Abbâs devrinde, durumda epeyce değişiklikler olmuştur. Şah Abbâs'ın ölümü esnâsında (1628), büyük ve küçük olmak üzere, 93 emîr vazîfede bulunuyordu. bu 93 emîrin 72'sini oymak beyleri teşkil ediyordu. Geri kalan 21 emîr de kul takımını meydana getiriyordu. 72 oymak emîrinden 17'si Lur ve Kürd, 12'si Çağatay, geri kalan

8 oymaktan sâdece ikisi Türk asıllı idiler. Bu rakamlara göre 93 emîrden ancak 50'si Türk asıllıdır. Buna 12 Çağatay emîri de dâhildir. Bunlar da çıkarılırsa, devleti kuran ve **Kızılbaş** adıyla anılan, Türkmen asıllı ve ezici çoğunluğu Anadolu'lu Türk emîrlerinin sayısının 38 olduğu görülür. Bu da onların Abbâs'ın aldığı tedbirlerle ağır bir darbe yemiş olduklarını ortaya koyar.

Türk oymakları arasında en ağır darbeyi de Ustacalular yemişlerdir. Safevî devletinin kuruluşunda en mühim rolü oynamış olan Ustacalular, üstünlüklerini Şah Tahmasp devrinde de sürdürmüşlerdi; o derecede ki, adı geçen hükümdar zamanındaki emîrlerden üçte ikisi Ustacalu oymağına mensuptu. Halbuki Abbâs'ın ölümü esnâsında yalnızca üç Ustacalu emîri görülüyor ve bunlardan hiç biri de mühim bir eyâletin başında bulunmuyordu. Abbâs Ustacalulara öyle bir darbe indirmişti ki, onlar bir daha kendilerini toparlamamışlar ve daha sonraları varlıklarını da koruyamamışlardır. Hattâ bu yüzden, bâzı obaları başka oymakların idâresi altına girmişlerdir.

Abbâs'ın Ustacalulardan hoşlanmadığı ve hattâ onlardan nefret ettiği şüphesizdir. Bu da ilk atabeyi Yeğen Şah Kulu Sultan ile bilhassa onun oğlu son atabeyi Mürşid Kulu Han'a karşı duyduğu nefretten ileri gelmiştir. Halbuki Mürşid Kulu Han olmasaydı, Abbâs'ın Safevî tahtına geçmesi pek kolay olmazdı. Buna karşılık, Abbâs Şamlu oymağı beylerine îtibar göstermiş ve onlara büyük eyâletlerin idâresini vermiştir Nitekim ölümü esnâsında (1628) dördü Sultan yani sançak beyi üçü han yani beylerbeyi olmak üzere bu oymaktan yedi büyük emîr görülür.

Şah Abbâs, yalnız devletin öz unsuru olan **Kızılbaşları** inzibat altına almakla kalmamış, Gilân, Mâzenderân, Sgîstan, Lâr ve Lûristan'daki Mahallî emîrliklere de son verip, Safevî hâkimiyetini oralarda da kuvvetli bir şekilde yerleştirmiştir. Hattâ bu yerlerden bazılarını Türk nüfusu bile iskân etmiştir.

Abbâs'ın hükümdarlığının ilk yıllarında Horasan'ı istilâ eden Özbekler, uzun bir kuşatmadan sonra, bu eyâletin baş şehri Herat'ı ellerine geçirmişlerdi. Şehrin vâlisi, Ali Kulu Han dokuz ay şehri müdâfaa etmiş, fakat kendisine hiç bir yerden yardım kuvveti gelmemişti. Özbekler, Herat'ı aldıktan sonra, Meşhed'e yöneldiler; Şîllerce pek mukaddes sayılan bu şehri de zaptettiler. Kuzeybatı eyâletleri ise, çoktan Osmanlı devletinin eline geçmişti. Fazla olarak, bir çok eyâletlerin vâlileri de eyâletlerini başlarına buyruk idâre ediyordu. Abbâs durumun bu nezâketi karşısında aslâ yılgınlık göstermedi. Osmanlı devleti ile barış yaparak (İstanbul Andlaşması Rebiyülevvel 998= Ocak 1590) devletin varlığını tehdit etmeğe başlayan bu büyük tehlikenin daha fazla gelişmesini önledi. Bu, ayın zamanda ona ülkesinde girişeceği islâhat ve Öz-

bekler ile yapacağı mücadele için serbestçe hareket etme imkânı kazandıracaktı. Nitekim de öyle oldu. Abbâs, demir gibi irâdesi ile, Kirman vâlisi Afşar (Avşar) Bektaş Han, Fars Vâlisi Dulkadır Yâkub Han ve diğer âsi emîrleri ortadan kaldırdı. Bu arada hiç bir suçu olmayan, kusur işlemeyen pek çok emîrinde hayâtına son verildi. Türkiye'nin Antalya bölgesinden geldikleri için, Tekelü denilen Türk teşekkülü de, öldürücü bir darbe yiyerek, varlığını kaybetti. Abbâs, bundan sonra, Lûristan, Gilân, Mâzenderân emîrlerinin hâkimiyetlerine son verdi, buralar da merkezden gönderilen vâliler tarafından idâre edildi (1001-1004= 1592-1595).

Kaydedildiği üzere, Horasan'ın pek mühim bir kısmı Özbekler'in elinde bulunuyordu. Özbekler cür'etlerini öyle arttırmışlardı ki, Âcem Irak'na dahi akınlar düzenliyorlardı. Özbek istilâsı Kandehar ve Zemindâver'e kadar yayılmıştı. Abbâs, Özbek hükümdârı Abdullah Han'ın ölümünü haber alınca (1006=1598= İt yılı) Horasan üzerine yürüdü. Abdullah Han'ın oğlu Abdülmû'min Han'ın öldürülmesi Safevî hükümdârının işini kolaylaştırdı. Meşhed, Nişâbur ve Herat şehirleri alınarak, Horasan'ın pek mühim bir kısmı fethedildi. Buradan Esterâbâd bölgesine gelen Şah Abbâs, Gürgen kıyısındaki Mübârekâbâd kalesini yeniden yaptırdı. Gürgen ile Etrek ırmakları arasında yaşayan ve bu ırmaklar kıyısında çiftçilik de yapan Göklen, Eymür (=Eymir) ve Salur Türkmenleri, Şahın huzûruna gelip, itâatlarını bildirdiler ise de, Oklu (Ohlu) Türkmenleri'nin başı Karı Beg, cezâlandırılmaktan korkup, çöle kaçtı. Abbâs Esterâbâd vâliliğini, Kaçar Ziyâdođlu Hüseyn Han'a verdi. Şah Abbâs, 1600 (=1009=Sıçan yılı)'de Horasan'a yeniden bir sefer yaparak Özbekler'in elinde bulunan Safevî hudûdu Ceyhun'a dayandı. Abdullah Han'ın ölümünden sonra başlayan iç mücadeleler Özbekleri, Safevîler'e karşı yeni tehlikeler yaratmayacak derecede zayıf bir duruma düşürmüştü.

Şah Abbâs'ın Osmanlılara verilen eyâletleri geri almak isteyeceği de şüphesizdi. 998 (1590) yılında yapılan barış andlaşmasına göre, başta Tiflis olmak üzere Gürcistan, Çukur Sa'd, (Saat Çukuru= Erivan bölgesi), Azerbaycan (baş şehri Tebriz), Şirvan, Gence ve Nihâvend eyâletleri Osmanlı idâresine geçmişti. Adı geçen eyâletlerde, diğerlerinde olduğu gibi, aynı askerî ve mülkî rejim uygulanmıştı. Devlete her bakımdan pek pahalıya mal olan İran seferinden sonra, Avusturya'ya açılan harbin, ümidin hilâfına, uzun yıllar sürmesi Osmanlı devletini yorgun düşürmüş ve bundan dolayı devletin asıl dayanağı ve kuvvet kaynağı olan Anadolu'da büyük karışıklıklar çıkmıştı.

Şah Abbâs 1012 (1603) yılında Osmanlı devletine karşı açtığı harbi başarı ile devam ettirip, kaybedilen bütün yerleri geri aldıktan başka, Bağdad eyâletini de fethetti. Abbâs, dedesi ve ağabeyi gibi, Osmanlı ordusu ile bir meydan

muhârebesine girişmekten dikkatle kaçındı. Hattâ Tahmasp gibi ilk zamanlarda eline geçirdiği kaleleri yıktırdı ve hudutlardaki toprakların ekilmesine de müsâade etmedi. Oralardan müslim ve gayri müslim bir kısım halkı da İran'ın emin yerlerine göçettirdi. O, ağır Osmanlı ordusunun kışın savaşmamak âdetinde olduğundan haberdardı. Bu ordunun azıksız ve yemsiz hiç bir iş göremeyeceğini de biliyordu. Nitekim İstanbul'dan gönderilen dört ordudan hiç birinin istenilen gayeye ulaşamamasında bu husus pek mühim bir âmil olmuşmuştur. Fakat Şah Abbâs yıktırdığı ve hasâra uğrattığı kaleleri sonra yeniden yaptırdı veya tâmir ettirdi. İçine tüfek ve topla mücehhez birlikler yerleştirdi. Bu birliklerin, kalelerini müdâfaade gösterdikleri cesâret ve sebatkârlık, "*Osmanlıdan kale alınması muhâldir*" ve "*Osmanlı kale zaptetmekte Frenkten üstündür*" şeklindeki Kızılbaşlar arasında yerleşmiş olan görüşlerin her zaman için doğru olmadığını meydana koydu. Vezîr-i âzam Öküz Mehmed Paşa pek kalabalık bir ordu ile (100.000 deniliyor) kırk gün kuşattığı halde pek de müstahkem kale sayılmayan Erivan'ı alamamıştı (1024=1615).

Şah Abbâs yurtlarından ayrılmayarak Osmanlı idâresi altında kalan Karabağ ve Karacadağ halkından bir çoklarını cezâlandırdı. Osmanlı hizmetine girmiş olan **Otuz iki, Kazaklar** ve **Şemseddünlü** oymaklarına **dönük** adı verildi. Bunlardan bâzılarının ileri gelenleri öldürüldükleri gibi, bir bölümü de bir kısım yerli müslim ve gayri müslim Karabağlı ve Şirvanlılar ile birlikte, Mâzen-deran'daki Ferahâbâdda yerleştirildi (1612). Bunların sayısı 15.000 kadardı.

Osmanlılarla savaş devam ederken, İran'a göçler yapılıyordu. Safevî hükümdarı 1603 (=1012) yılında Erivan'ı kuşattığı esnâda, Anadolu'dan 2000 çadira yakın bir Türk topluluğu geldi. Bu topluluk **Sil Süpür**⁸ adını taşıyordu. Oymak bu adı Anadolu'da geniş çapta yağmalarda bulunduğu için almıştı. Ertesi yıl (1604=1014) yine Anadolu'dan çoluk çocukları ile kalabalık bir Sofu, yâni Safevî müridleri topluluğu da İran'a geldi. Çağdaş kaynaklardan birine göre, Erzurum Pasin ovasında yaşayan mukaddem oymağı da İran'a göç ederek, Merâğa taraflarına yerleştirildi. Yine Türkiye'den İran'a giden oymaklardan biri de **Beğdili** boyuna mensup **Gündoğmuş**'un oymağıdır ki, halkı ile şahseven olarak güney-doğu Anadolu'dan Bağdad taraflarına gelip Abbâs'ın hizmetine girmiştir. Anadolu'da hiç bir mevki ve değeri olmayan ve raiyyet, yâni idâre edilen geniş halk kitlelerinden sayılan Gündoğmuş, Sultan ünvanı ile emîrler arasına dâhil edilmiş ve Azerbaycan'da geniş dirliklere sâhip olmuştur. Abbâs devrinde İran'a daha bir çok göçlerin yapıldığı şüphesizdir.

Bunlardan başka 1609 (1017) yılında kalabalık bir Celâlî topluluğu da

8 Bunların çoğu veya hepsi Cerid boyundan idiler. Cerid'in başındaki Sil Süpür, boy beyi ailesinin adı olup ailenin torunları şimdi Kırşehir'in Hamid köyünde yaşıyorlar.

İran'a geldi. Celâlîler'in başında Kalenderoğlu Mehmed Paşa, meşhur Tavîl Ahmed'in kardeşi Meymûn, Ağaçdan Pîrî, Kekeç Mehmed ve diğerleri vardı, sayıları 13605 kişiyi buluyordu. Bunların gelişi Abbâs'ı çok sevindirdi ve gelişleri hakkında "*Ne hoş ihlâs ilen on min Celâlî Urum'dan geldiler Şâh-ı zamâne*" beyti ile başlayan Türkçe ve ayrıca Farsça târihler düşürüldü. Ancak Celâlîler İran'da iyi bir intibâ bırakmadılar. Abbas celâlî reislerinden en fazla Kalenderoğlu Mehmed Paşa'ya itibar ediyordu, çünkü onun sözlerini mâkul, davranışlarını ölçülü buluyordu. Vezîr-i âzam Kuyucu Murad Paşa, gösterdiği şiddetten dolayı, binlerce celâlî'nin İran'a ilticâ etmesine sebebiyet verdiği için, aleyhdarları tarafından tenkit ediliyordu. Bunların başında gelen Nasuh Paşa, pâdişah'tan da müsâade alarak, Diyarbekir'den celâlî ileri gelenlerine afnâmeler göndermiş ve hizmete alınacakları vâdinde bulunmuştu. Bu tedbir ile Celâlîler'in pek çoğu Osmanlı ülkesine döndü. Kalenderoğlu Mehmed Paşa da bu esnâ a Urmiye civârında öldü (1019=1610-1611).

Abbâs'ın Osmanlı devletine karşı kolayca başarılar kazanmasında, bu devlette çıkmış olan siyâsî buhranların pek mühim bir rolü olmuştur. Safevî hükümdârı, harbî Osmanlı devleti Avusturya ile savaşırken açmıştı (1012=1603). Ertesi yıl (1013=1604) Vezir Cağaloğlu Sinan Paşa'nın kalabalık bir ordu ile gelişi Abbâs'ı ne kadar kaygılandırdıysa, Selmas yakınlarında Osmanlı kumandanını mağlûbiyete uğratması ve Sinan Paşa'nın çekildiği Diyarbekir'de ölümü (1014=1605) de onu o derece sevindirmişti. Bilhassa celâlî isyanları dolayısıyla Şark Cephesinin beş yıl serdarsız, yâni başkumandansız kalışı, Şah Abbâs'ın Karabağ yahut Gence, Gürcistan veya Tiflis eyâletleri ile Şirvan'ı kolayca fethetmesine sebep oldu. 13 yıl Osmanlı idâresinde kalan bu eyâletler pek kısa bir zaman içinde tamâmiyle elden çıktı.

1610 (1019) târihinde Kuyucu Murad Paşa'nın Tebriz yakınındaki Acı Çay'a gelmesi üzerine, Abbâs akıllıca bir hareketle barış teklifinde bulundu. Safevî hükümdârı, barış yapılması karşılığında, her yıl 200 yük ipek vermeyi taahhüt ediyordu. Abbâs'ın bu teklifi, yeni Vezîr-âzam Nasuh Paşa'nın gayreti ile, kabûl edilerek barış yapıldı. (1021=1612). Ancak barış üç yıl sürdü. Abbâs taahhüt ettiği vergiyi ertesi yıl göndermemişti. Vezîr-i âzam Öküz Mehmed Paşa'nın Erivan (Revan) seferi (1024=1615) başarısızlıkla sonuçlandı. Bununla beraber, 100 yük ipek verilmek şartı ile bir antlaşma yapıldı. Sultan Ahmed'in bu antlaşmayı kabûl etmemesi ve Halil Paşa kumandasında yeni bir ordu göndermesi (1026=1617) durumu değiştirmede. Halil Paşa Erdebil'e bir konak mesâfeye kadar ulaşmıştı ki, o zamana kadar hiç bir Osmanlı ordusu şark seferlerinde bu kadar uzak mesâfeye gitmemişti. Osmanlı ordusunun geçtiği yerler ot bitmeyecek şekilde yakılmış ve bütün halk başka yerlere

göçürülmüştü. Erdebil de tahliye edilmek üzereydi; fakat Şah Abbâs burada da mâhir bir siyâset adamı olduğunu göstermiş, Osmanlı kumandanını, hemen Mehmed Paşa ile yapılan antlaşmanın esaslarına dayanan bir barışa iknâ etmişti (1027=1618). Eğer bunu yapmasaydı, Şah Abbâs'ın ata ve dedelerinin yattığı mukaddes Erdebil şehrinin Osmanlı tarafından zapt ve tahrip edilmesi, onun halk nazarındaki itibârına pek büyük bir darbe vurmuş olacak ve belki tahtı ve hayâtı da tehlikeye düşücekti. Şah Abbâs, çok sonra, bir fırsattan faydalanarak, Bağdad'a da hâkim oldu (1032=1623). Safevî hükümdârının ölümü esnâsında (1037=1628) şehir hâlâ onun idâresinde bulunuyordu.

Şah Abbâs, Osmanlı devletine harp açmadan önce bu devlete karşı müttefikler bulmak için Avrupa'ya bir elçilik heyeti göndermişti. Bayat Hüseyin Ali Beg ile İngiliz A.Sherley'in başında bulunduğu bu elçilik hey'eti 1598 veya 1599 (=1007) yılında İsfahan'dan hareket ederek Hazar Denizi yolu ile Avrupa'ya gitmişti. Bunu Rumlu Deniz Beg'in reisliğindeki diğer bir elçilik hey'eti takip etti. Fakat Deniz Beg, seyâhati esnâsında elçilikle telifi kabil olmayan bir çok işler yapmıştı.

Bu sırada fenâ muâmele etmesi yüzünden, mâiyetinden bâzıları Roma'da, bazıları da İspanya'da Hıristiyan dinine girdiler. Bunlardan biri Bayat boyundan Oruç Beg olup, İspanya'da bir iki akrabası ile birlikte, Hıristiyanlığı kabul etmiş ve bizzat İspanya kralından Jon Juan Unvânını almıştı. Şah Abbâs'ın, kendisine bir müttefik bulmak için sarf ettiği gayretler arasında, Rus Çar'ına Osmanlı idâresindeki Şirvan ve Gürcistan'a saldırmasını teklif ettiğini, hattâ Özü (Dneper) Kazaklarını bile harekete geçirmek istediği biliniyor.

Abbâs'ın Bâbürlü Hind hükümdarları ile olan münâsebetleri dostça geçmiştir. Hattâ Safevî hükümdârının Bâbürlü Vâlileri tarafından idâre edilen Kandehar ve Zemindâver'i zaptetmesi (1031/1622 İt yılı) bile bu dostluğu ortadan kaldırmamıştı. Şunu da ilâve etmek lâzımdır ki, bu şehirler evvelce Safevî hudutları içinde olup, Özbek istilâsı yüzünden, Bâbürlülerin eline geçmişti.

Şah Abbâs Kandehar taraflarındayken, Hürmüz adasının fethedildiğini haber alarak çok sevindi. Gerçekten bu ada bir asırdan fazla Portekizlilerin elinde olup, ticârî maksatları için adanın mevkiinden geniş ölçüde faydalanmakta idiler. Fars Beylerbeyisi İmam Kulu Han, İngilizler'in de yardımları ile, Hürmüz'ü zapt ve Portekiz kalesini tahrip etti. Bu, Hürmüz'ün karşısındaki kıyıda bulunan ve **Bender Gumrû** denilen limanın durumunu biraz düzeltti. Hattâ buraya Bender Abbâs denildi ise de, deniz ticâretine ehemmiyet verilmediğinden bu liman beklenen gelişmeyi gösteremedi. Bahreyn ise daha önce, İmam Kulu Han'ın babası Allâhvirdi Han tarafından fethedilmişti. İs-

panya Hürmüz ile Bahreyn'in kendisine verilmesini istedi ise de, Abbâs bunu hiç bir zaman kabûl etmedi.

1623 (=1033) yılında Bağdad'ın ele geçirilmesi Şah Abbâs'ı çok sevindirmişti. Böylece şî'lerce mukaddes yerler olan Necef ve Kerbelâda Safevîler'in hâkimiyeti altına girmiş bulunuyordu. O, Musul, Kerkük ve hattâ dedesi Tahmasp'ın Âzerbaycan'ın direklerinden biri olarak vasıflandırdığı Van'ı almak istediye de, başaramadı. Fakat, buna rağmen, Abbâsın başarılarını sürdürmek istiyordu. Bu maksatla Fars Beylerbeyisi İmam Kulu Han'ı Basra'nın alınmasına memur etti. Kendisi de, dinlenmek için, çok sevdiği Mâzenderân'a gitti; halbuki sıhhati hiç iyi değildi; hekimlerin tavsiyelerine ehemmiyet vermiyordu. Hattâ onların Mâzenderân'ın rutûbetli havasının sıhhatini daha da fenâlaştıracığı sözlerine de kulak asmadı. Lâkin oraya varduktan az sonra, sıhhati iyice bozuldu; iyileşemeyeceğini anlayınca, yerine torunu Sâm Mirzâ'nın geçirilmesini vasiyet etti ve çok geçmeden de öldü (24 Ocak 1628=24 cumâdelulâ 1037= Luy-Ejder-yılı). Öldüğünde altmış yaşındaydı ve kırk iki yıl saltanat sürmüştü.

Anlaşılabileceği üzere, Şah Abbâs azim ve irâde sâhibi, faâl ve akıllı bir hükümdardı. Zamanla mâhir bir siyâsetçi de olmuştu. Abbâs bir taraftan dâhilî karışıklıklar, diğer taraftan hâricî tehditler karşısındaki Safevî devletini yıkılmak tehlikesinden kurtardığı gibi, ona en parlak, en kudretli devrini de yaşattı. Özbekler, bir tehlike kaynağı sayılamayacak bir duruma düşmüşlerdi. Kudretli bir hanın idâresinde birleşmeler de disiplini çok kuvvetli, ateşli silâhlar ile donatılarak savaş ve taktik gücü geliştirilmiş Safevî ordusu karşısında an'anevî muhârebe usullerini sürdüren Özbeklerin mühim başarılar kazanmaları beklenemezdi. Osmanlı devletine gelince, Şah Abbâs, hükümdarlığının pek uzun bir kısmını, bu devlete karşı mücâdele etmekle geçirmişti, babası zamanında da kaybedilen geniş eyâletleri (Âzerbaycan, Çukur Sa'd, Şirvan, Gürcistan, Gence, Nihâvend) geri aldığı gibi, Bağdad eyâletini de ülkesine katmıştı. Ancak Şah Abbâs, Osmanlı İmparatorluğunun geniş kaynaklara sahip olduğunu iyice bildiği için, başarılarının kalıcı olduğundan da pek emin görünmüyordu. Bu sebeple, Avrupa'da müttefikler bulmak ve bilhassa İspanya'yı harekete geçirmek için büyük gayretler sarf etmişti. O, Avrupa devletlerine Kıbrıs, Mısır ve Kudüs'e saldırmalarını teklif ediyor, "Kızıl Alma" (Roma)'da oturan Rim Papa'dan manevî nüfûzunu kullanmasını istiyordu.

Şah Abbâs îmar işlerine de yakın bir alâka gösteriyordu. Hattâ Safevî hükümdarları arasında Şah Abbâs kadar îmara meraklı ikinci bir hükümdar gösterilemez. Abbâs, hangi sebeple olursa olsun, devlet merkezini Kazvin'den İsfahan'a nakletmişti. O, bu şehirde oturmak, yani saray için seçtiği yerde,

geniş çapta îmar hareketlerine girişti. Büyük bir meydanın (Nakş-i Cihân) etrafında beş katlı bir saray, meydanın güneyinde muhteşem bir câmi, sarayın karşısında güzel bir mescit ile medrese, hastahâne (darü's-şifâ), hamamlar ve yine meydana yakın yerde kapalı çarşı, kervansaraylar inşâ ettirdi. Bundan başka, Çchâr bağ adını taşıyan, takriben bir fersah (5.5 km) uzunluğunda, geniş bir cadde açtırdı. İsfahan'ın **Zâyende Rûd** veya **Zinde Rûd** adını taşıyan ünlü tarihî ırmağının üzerinde muhteşem bir köprü yapıldı ve caddenin iki yanı meyve ve bahçeleri ve köşkler ile süslendi. Bu bahçelere halk da gidebiliyor ve meyvelerinden faydalanıyordu. Şah Abbâs'ın İsfahan'da inşâ ettirdiği binâlar yalnız Safevîler devri mîmârisinin değil, İran, mîmârisinin de en değerli eserleri arasında sayılıyordu.

Bunlardan başka, aynı hükümdar, İsfahan'da Tebriz muhâcirleri için Abbâsâbâd adlı bağlık bahçelik güzel bir mahalle kurduğu gibi, Âzerbaycan'daki Culfa'dan göçürdüğü zengin Ermeniler için de ayrı bir mahalle têsîs etti. İsfahan başka yerlerden, hattâ Hindistan'dan gelenlerle, kalabalık ve hareketli bir şehir hâlini aldı. Şhrin **İsfahân-ı Nısf-ı Cihân** şeklinde vasıflandırılması her halde bu devirde olmuştur. Yabancılar arasında tâcirlerden, din adamlarından ve sergüzeşçilerden müteşekkil Avrupalı bir koloni bile vardı. Şah Abbâs çok sevdiği Mâzenderânda kıyıya pek yakın bir yerde Ferahâbâd adlı bir şehir kurdu. Buraya her taraftan halk getirtip yerleştirdi ve onu saraylar, konaklar, bahçeler, câmi, han, hamam ve medreseler ile süsledi. İtalyan seyyâhı **Pietro della Valle** Ferahâbâd'ın pek yakın bir zamanda Doğu'nun en büyük ve en güzel şehri olacağını bildiriyordu. Fakat Şah Abbâs'ın halefleri Mâzenderân'da oturmayı sevmediklerinden, şehir az bir zaman içinde, Rus Kazakları'nın baskınları sonucunda sönük ve harap bir kasaba hâlini aldı. Şah Abbâs'ın, yolculuğu kolaylaştırmak için Mâzenderân'a giden ana yolu genişlettiği de biliniyor. Safevî hükümdârının bu anılanlardan başka **Kazvîn Erdebil, Meşhed ve Kâşân** şehirlerinde de câmi, türbe, kervansaray, kasr gibi eserler yaptırdığı biliniyor.

Şah Abbâs devrinde en fazla ticâret Türkiye ve Hindistan ile yapılıyordu. İran'ın başlıca ihraç malı ise ipek olup bu madde kervanlar ile bilhassa Tokat ve Halep'e gönderiliyordu. Türkiye'ye gelen ipeğin mühim bir kısmı da oradan Avrupa'ya sevk olunuyor ve Türkiye bundan mühim bir kazanç sağlıyordu. Şah Abbâs bu geliri kesmeyi düşünmüş ise de bir çâre bulamamıştı. Türkiye'den ithâl edilen maddelerin başında bakır (Tokat) geliyordu.

Şah Abbâs'ın anadili ve her zamanki konuşma dili, ata ve dedelerinki gibi, şimdi Azerî lehçesi denilen Türkçe idi; sarayında da bu dil konuşuluyordu. Türkçeyi yalnız Kızılbaş adını övünerek taşıyıp, kendilerini İran'ın en asil

zümresi sayan askerî Türk oymakları topluluğu konuşmuyor, sayıları 12.000'i bulan Gürcü, Çerkes ve Ermeni asıllı kapıkulu askeri de kullanıyordu; çünkü onlara da bu dil öğretilmişti. Seyyahların söylediklerine göre, Türk topluluğunun Tat dedikleri yerlilerden de Türkçeyi öğrenmiş olanlar az değildi. Fazla olarak, Türkçe sâdece konuşma dili değil, edebî ve hattâ-lüzum görüldükçe-resmî dil olarak da kullanılmıştır. Gerçekten bu devirde Türkçe şiir söyleyen bir çok şâir görülüyor. Şah Abbâs'ın kütüphânesi Afsar Sâdıki Bey'de Çağatay Türkçesi ile Mecma'ü l-havâss adlı bir tezkire yazmıştı. Bir çok halk roman ile Köroğlu destânına âit Azerî rivâyetinde Şah Abbâs'ın da rolü vardır. Fakat çok daha mühim olarak Şah Abbas'ın hizmetinde Köroğlu adlı bir silahşorunun bulunduğunu biliyoruz. Bu silahşorun bizim Köroğlu'dan başkası olması ihtimali, bize göre, kuvvetli değildir.

Şah Abbâs, avı sevdiği gibi, şarap içmeyi çok seviyordu. Emîrlere ziyâfetelr (toy) veriyor ve onlardan sevdiklerine bizzat kendi eliyle dolu (içki kadehi) sunuyordu. Onun kahvehânelere gidip, halktan kimselerle sohbet ettiği de söylenir.

Hazret-i Ali ve evlâdına karşı samîmî ve derin bir bağlılık duyuyordu. İsfahan'dan Meşhed'e kadar yalın ayak yürümesi bu bağlılık ile ilgilidir. Şah Abbâs kısa boylu, ince yapılı, keskin bakışlı, fakat mahzun görünüşlü bir hükümdardı; hüzünlü görünüşü oğlunu öldürtmesinden duyduğu derin elemle îzah edilmiştir. Yakınlarından bir çokları onun rûhen hasta olduğu görüşünde idiler. Gerçekten Şah Abbâs asabî mizaçlı, çabuk ve heyecanlı konuşan bir hükümdardı. Bilhassa hükümdarlığının ilk yıllarında pek çok kan dökmüştü. Osmanlı tutsaklarını gördükten sonra yüksek sesle **koruyuculara**: "*Kardaşları yahşî sahlaysız*" der, tutsaklar de sevinirler ve Şah Abbâs'a işekkür ederlerdi, halbuki bu sözlerin mânâsı: "onları öldürün"demektir.

Şah abbâs'ın, emîrlerinin halk arasında şöhret kazanmaları şöyle dursun, oğullarının bile sevilmesine tahammülü yoktu. Bu yüzden gerçekten delice hareketler ile bir oğlunu (Safi Mirzâ) öldürmüş, iki oğlunun (İmam-Kulu Mirzâ ve Muhammed Hüdâbende Mirzâlar da gözlerine mil çektirmişti. Halk kendisine korku ile karışık bir saygı duyuyor ve konuşmalarda "*Şah Abbâs'ın başı için*" sözünü sık sık kullanıyordu.

Bibliyografya:

Ferîdûn Bey, Münşeâtü's-selâtin, İstanbul, 1274; Haydar Beğ İvoğlu, Mecmaua, British Museum, Add. 7688; Cihângir Kaim-makamî, Yeksad ve pencâh sened-i Târihi, Tahran, 1348 ş.; Seyyid Cemâl-i Turâbi, Sikkehây-ı Şâhân-ı İslâmî-i İran, Tebriz, 1350 ş., II; İskender Bey-i Türkmen, Târih-i âlem ârâ-yi

Abbâsî, Tahran, 1334-1335 ş., I-II; Kadı Ahmed-i Kumî, **Hülâsatü't-tevârih** Nr. H.Müller, Wiesbaden, 1964; Fazlî-i İshâhânî **Efdâlû't-tevârih**, British Museum or.4678; Mirzâ Bey b.Hasan el-Hüseyin, **Ravzatü's-Safeviyye**, Lala İsmâil Ef. K.p., nr.346; British Museum, Or. 3388; Celâleddîn Münecçim-i Yezdî, **Târih-i Abbâsî**, British Museum, Or. 3549, Sâdıkî-i Kitâbdâr, **Mecmâü'l-havâss**, nşr. A.Hayyâm-Pûr, Tebriz, 1327 ş.; Selanikî, **Tarih**, İstanbul, 1281, Ali Kühül-ahbâr, TTK Kütüphanesi, nr.546; Peçevî, **Târih**, 1283, I-II; Kâtib Çelebî, **Fezleke**, İstanbul, 1287; Naîmâ, **Târih** I-III; İstanbul, 1280, Sir **Anthony Sherley and his persian adventure**, nşr. E.Denison Ross, London, 1933; Pietro della Valle, Farsça tercümesi Ş.Şifâ, **Sefernâme-i Pietro dela Vale**, Tahran 1348 ş.; Don Juan of Peria, **A.Shi'ah Catholic**, İngilizce tercümesi G.Le Strange, **The Broadway Travellers**, London, 1926; Antonio de Gouvea, **Relation des grandes querres et victoires obtenues par le roi de Perse Chah Abbas**, Rouen, 1946; N.Felsefî, **Zindeg 3nî-i Şah Abbâs-ı Evvel**, Tahran 1332-1352 ş. I-V, L.L.Bellan **Chah Abbas I, sa vie, son histoire**, Paris, 1932; A.Tâcbahş, **İran der zamân-i Safevviyye**, Tebriz, 1340 ş.; M.A. Terbiyet, **Dâniş-medân-i Azerbaycan**, Tahran, 1314 ş.; J.von Hammer, **Devlet-Osmâniye târihi**, Türkçe tercüme M.Atâ VIII, İstanbul, 1933; İ.H. Uzuncçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, TTK, Ankara, 1951, III, I.kısım; F.Çöprülü **Azerî md İslâm Ansiklopedisi**, II; F.Sümer, **Safevî devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü**, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü yayınları, Ankara, 1976; aynı müellif, **Koroğlu destanı**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1990.

II.ABBAS

II.Abbas bundan önce kendisinden bahsedilmiş olan I.Abbâs'ın torunu Şah Safî'nin oğludur.

II.Abbâs 1042 yılının 18 cumâdel-ülâ cuma gecesi (1 aralık 1632) Kazvin'de doğmuştur. Abbâsnâme'de doğum yılı olarak verilen Biçin (maymun) yılı bu târihe de tekabül ettiği gibi, yine doğumu dolayısıyla düşürülen "Kelb-i Aşit-ân-i emîrû'l-mû'minin" târihi de bu yılı gösterir. Bu sebeple II.Abbâs'ın 1043 yılında doğduğuna dâir sözleri buna göre düzeltmek gerekir. Şah Safî'nin Kâşân şehrinde vefat etmesi üzerine oğlu Abbâs Mirzâ Safevî tahtına oturtuldu (16 safer 1052=16 mayıs 1642). Abbâs bu târihte dokuz yaşını geçmişti (dokuz yıl sekiz ay ve 28 gün). Böylece Rıza Kuli Han'ın Abbâs'ın tahta geçirildiği esnâda dokuz yaşında olduğu ifâdesinin de bu hükümdarın doğum târihinin kesin ve tam olarak tesbitinde pek bir değeri kalmıyor.

Abbâs'ın tahta geçişi dolayısı ile henüz pek tahsil edilememiş olan beş yüz bin tümene yakın vergi bakayası halka bağışlandı. Bundan sonra Kazvin'e gelen II.Abbâs, hükümdarlığı kardeşine bırakıp Mekke'ye gitmekte olan Türkistan hükümdârı İmam Kuli Han'ı iki fersah (11 km) mesâfeden karşılayıp ona her türlü konuk severliği gösterdi. Bunu başkumandan (Sipeh sâlâr-i İran) Rüstem Han'ın öldürülmesi ve kardeşleri Divân Begi Ali Kuli Beg ile nâibi İsâ Beg'in hapsedilmeleri tâkip etti. Adı geçen Rüstem Han devlete mühim hizmetlerde bulunmuş, mesleğinin ehli, azim ve irâde sâhibi bir emîr idi; bu esnâda Horasan'da, Meşhed'de bulunuyor, Bâbürlülerin eline geçmiş olan Kandeher'ı geri almak için hazırlıklar yapıyordu. Rüstem Han "şah'ın emrine karşı gelmiştir" ithâmı ile öldürülmüştü. Bunun asıl sebebi ise hükümdârın çocuk yaşta olmasını fırsat bilip iktidârı eline almasından korkulması idi. Ancak onun ölüm fermânını on yaşındaki şâha kim imzâlattı? Safevî kaynaklarında bu hususta bir ifâdeye rast gelinmiyor. Münecim Başî bunun Canı Han ve arkadaşları Siyâvuş Han ile Nakdi Han tarafından yaptırıldığını yazar. Adı geçen hanlar Osmanlılar tarafından tutsak alınmış olup, Kasr-ı Şîrîn andlaşmasının imzâlanmasından sonra serbest bırakılmışlardı. Bu, belki böyledir. Ancak devletin idâresinde mühim rolleri olan şâhın annesi ile İtimâdü'd-devle yâni Vezir-i âzam Saru Taki'nin Rüstem Han'ın öldürülmesini destekledikleri şüphesizdir. Abbâs, annesine Türkçe Ana Hanum (Ana Hanım) diye hitap ediyordu. Yerli kaynaklarda, yâni İran târihlerinde vâlide sultan bu hitap şekli ile anılır. Yine bu kaynaklara göre Ana Hanum Çerkes asıllıdır. Münecim Başî ise onun Gürcü menşeli olduğunu, kardeşinin de Ahıska'daki Osmanlı vâlisi Sefer Paşa'nın hizmetinde bulunduğunu, şâhın çok geçmeden

dayısını yanına getirtip derhal Tebriz beglerbegisi yaptığını söyler.

Harem Eşik Ağası Başısı İv (Ev) Oğlu Haydar Beg, gerek mevkii, gerek meziyetleri dolayısı ile sarayda kuvvetli bir nüfûza sâhip idi. Haydar Beg'in babası Ebül-Kasım Beg ve amcası Çelebî Beg daha önce bu mêmuriyette bulunmuşlardı. Vezir Saru Taki Mirzâ, Haydar Beg'in delâleti ile Ana Hanum ile tanışmış ve kısa bir zamanda onun teveccüh ve desteğini kazanmıştı. O derecede ki İsfahan'a gitmek için Kum şehrine geldiğinde Haydar Beg'i azlettirmeye ve orada oturtmaya muvaffak olmuştu (1052 recep-şâban= 1642 eylül-ekim). Bunun da sebebi Haydar Beg'in nüfuz sâhibi olmasını çekememesi ve belki onu kendisine rakip görmesi idi. Zîra Haydar Beg, meydana getirdiği "*Mecmau'l-inşâ*" adlı eserinin de gösterdiği gibi tahsilli, büro ve devlet işlerinden anlayan bir emîr idi. Haydar Beg sonra 1075 (1664-1665) yılında Abbâs tarafından öldürtüldü. Bunun sebebi hakkında kaynaklarda bir açıklama görülemiyor. Ancak vezîrin de ikbâli çok sürmedi.

Aslen Tebrizli olan Vezir Saru Taki Mirzâ, I.Abbâs'dan beri mühim mevkilerde bulunmuş ve Şah Safî devrinin sonlarına doğru *İtimâdu'd devle*, yâni vezîr-i âzam olmuştu; liyâkatli, çalışkan ve dürüst bir devlet adamı olduğu kaynaklarda belirtilir; fakat devlet işlerinde kimse ile istişâre etmeyen müstebit ruhlu, sert karakterli ve kinci bir insandı; sevmediği adamları azlettirip veya öldürtüp yerlerine kendi adamlarını tâyin ettiriyordu; bu yüzden çok düşman kazanmıştı ki, bunlardan biri de Korçî Başî Canî Han idi. Halbuki Canî Han'ın kızı vezîrin yeğeni ile evlendirilerek aralarında hısımlık kurulmuştu. 1055 (1645) yılında bir mesele yüzünden vezir ile Korçî Başî'nin araları iyice açıldı. Bu arada Korçî Başî'ya vezîrin kendisini öldürtmeyi tasarladığı söylendi.

Canî Han, Saru Taki'nin başkalarının fikirlerine tahammülü olmayan, kinci ve hattâ intikamcı bir insan olduğunu yakından biliyordu. Onun için tahkîke lüzum görmeden bu haberin doğruluğuna inandı ve vezîri ortadan kaldırmak çârelerini aradı. Çıkan fırsatları kullanıp ağır sözler söyleyerek onu hükümdâra kötiledi; en sonunda şahtan aldığı müsâade ile vezîri öldürdü. (şâban 1055=e-kim 1645).

Fakat Ana Hanum Taki Mirzâ'nın öldürülmesine kayıtsız kalmadı. Çünkü, onun kendisine karşı davranışlarından ve devleti idâresinden hoşnut idi. Bu sebeple sarayda elde ettiği adamlar ile Canî Han ve arkadaşlarını ortadan kaldırttı (aynı ay içinde).

Vezîrliğe Şah Safî devrinde bu makamda bulunmuş olan Halife Sultan getirildi. Bu, dîni emirlere son derece riâyetkâr, sayılan ve sevilen bir zat idi. Abbâs onun telkini ile ülkesinde içki içilmesini yasak etti. Fakat Kandehar'ın

fethinden (1058=1648) sonra bu yasağı kaldırdı; zîra kendisi de içkiye alıştırmıştı.

II.Abbâs'ın yirmi beş yıl kadar süren hükümdarlığı esnâsında dâhilde kayda değer bir hâdise olmadı. Komşu devletler ile olan münâsebetler de, bir istisnâ ile dostça sürdürüldü.

Safevîler ile Bâbürlüler arasında her iki devletin kurucularından itibâren başlamış olan an'anevî bir dostluk vardı. Fakat Şah Saffî'nin hükümdarlığının son yıllarında Kandehar Beylerbeyisi Ali Merdân Han'ın şehri Hindistan Hükümdârı Şah Cihân'a teslim etmesi ile bu dostluk bozuldu. Abbâs tahta çıktığı zaman Kandehar'dan başka, Bostve Zemîn Dâver de Bâbürlü vâliler tarafından idâre ediliyordu. Abbâs'ın yaşının küçük oluşu Kandehar ve diğer yerlerin geri alınması için açılacak bir seferin geciktirilmesine sebep teşkil edemezdi. Çünkü Safevî ordusu güçlü ve devlet hazînesi de para ile dolu idi. Bu sebeple 1057 (=1647)'de Horasan yolu ile Kandehar üzerine yürüdü. Sefere Abbâs da katıldı. Sefer tam bir başarı ile neticelendi. Kandehar ve diğer yerlere tâyinler yapıldıktan sonra İsfahan'a geri dönüldü (1059=1649). Abbâs Kandehar seferinden dönüp Horasan'a geldiğinde daha önce hapisten çıkarttığı Rüstem Han'ın kardeşi ve sâbık divan begi Ali Kuli Beg'i sipehsâlârlığa getirtmişti. Bâbürlü Şah Cihân Kandehar ve diğer yerleri ülkesine yeniden katmak için üç defa teşebbüste bulundu ise de bunlardan hiç biri mûsbet netîce vermedi. Evrengzîb Şah Cihân'ın ölümünden (1658) sonra Evrengzîb'in hükümdarlığının ilk yıllarında iki devlet arasındaki an'anevî dostluk yeniden kuruldu.

II.Abbâs devrinde Özbekler ile münâsebetler dostâne bir şekilde cereyan etmiştir. Şah Saffî ve Abbâs'ın çağdaşı olan Nedir (=Nezr) Muhammed Han Türkistan'da siyâsî birliği sağladığı gibi, bir ara Harizm'e bile hâkim olmuştu. Fakat sonra emîrleri, oğlu Abdülaziz'i han yapıp ona karşı cephe aldılar. Bu yüzden Nedir Muhammed Han Belh'e çekildi; Hind hükümdârı Şah Cihan'dan yardım istedi ise de, Bâbürlü kumandanları kaleleri kendi idâreleri altına aldıklarından Nedir Muhammed Han Safevîler'e ilticâ etti ve yardım istemek üzere bizzat İsfahan'a geldi (1056=1646). Abbâs ona görülmemiş bir konuk severlik gösterdi, şerefine ziyâfetler verdi ve eğlenceler tertip etti. Fakat bunlar ülkesiz kalmış olan hanın üzüntüsünü giderememişti. Bunun üzerine han memnun bir şekilde Horasan'a gönderildi ve bu eyâletteki emîrlere ona yardımda bulunmaya memur edildiler. Muhammed Nedir Han Safevî kuvvetleri sayesinde Belh bölgesini geri alıp orada hükümdarlığını devam ettirdi (1056=1646). Muhammed Nedir Han için elli bin tûmenden fazla bir masraf yapılmıştı. Sonra Muhammed Nedir Han'ın oğlu "Türkistan Pâdişahı" Abdü-

laziz Han ile de samîmi bir dostluk kuruldu ve bu, Abbâs'ın halefleri zamanında da devam etti.

Harizm hükümdarlığında, Safevî hükümdârının çağdaşı olarak **Şecere-i Terâkime ve Şecere-i Türk** adlı eserlerinin müellifi meşhur Ebul-Gazi Bahadur Han (ölm.1663) bulunuyordu. Onun da dostluk haberleri getiren elçileri sık sık İsfahan'da görünüyordular. **Yaka Türkmenleri** veya **Sayın Hanlı Türkmenleri**'ne gelince, onlar Abbas'ın hükümdarlığından beş altı yıl önce **Kalmuk** veya **Kalmak** denilen Moğollar'ın hücumlarına dayanamayıp pek çoğu perîşan bir halde yurtları **Mangışlak'tan Balhan, Horasan ile Etrek ve Gürgen** boylarına kaçmışlardı. **Mangışlak'te** ancak yedi yüz evlik bir **Türkmen** topluluğu kalmış, bu topluluk da Kalmuklar değil, Harizm Hanı tahsilli Ebû'l-Gazi Bahadur Han getirdi.

O, hanlığın başına geçer geçmez iki bin Türkmeni hîle ile kestirdiği gibi, sonra yirmi bin Türkmeni de yok etmişti. 1065 (=1655-1656) yılında iki binden ziyâde bir Kalmuk akıncı kuvveti (Alamancı) Esterâbâd bölgesine gelip bir çok oymak ile bâzı meskûn yerleri yağmaladı. Bereket versin Esterâbâd Vâlisi Minuçîhr Han yanına diğer bâzı vâlîleri de alıp geri dönmekte olan Kalmuklar'a yetişti. Yapılan çetin bir vuruşmada Kalmuklar yenildiler; başbuğları da dâhil olmak üzere bir kısmı öldürüldü bir kısmı tutsak alındı. Horasan'da Durun tarafına giden az sayıdaki Kalmuklar da yine Safevî askerleri tarafından yok edildiler. Ertesi yıl Kalmuk elçileri, bir kaç Türkmen ile birlikte, İsfahân'da göründüler; elçilere hilat giydirildi; Kara Dağlı Han Muhammed Beg, elçi olarak hediyeler ile Kalmuk pâdişâhına gönderildi. Kalmuklar gibi, Rus kazakları da, Hazar Denizi kıyılarındaki İslâm ülkelerine cür'etkârca akınlarda bulunuyorlardı. Onların Harizm'de, Ürgenç ve Hive'ye kadar sokulup oraları yağmaladıkları biliniyor.

Kazaklar şayka denilen kayıkları ile vakit vakit Bakû kıyıları ile Gilân ve Mâzenderân'daki şehir ve kasabalara baskınlar yapmakta idiler. Bu kazak akınlarına karşı bâzı tedbirler alındığı gibi, onlara mânî olması için Rus çarına da mektup yazıldı. Fakat ne alınan tedbirler işe yaradı, ne de Rus çarı Kazak akınlarına mânî oldu. I.Abbâs'ın kurduğu, II.Abbâs'ın da sık sık ziyâret ettiği **Ferahâbâd** şehrinin ehemmiyetini kaybetmesinin en mühim sebebi işte bu Kazak akınlarıdır. Mâmâfih Ruslar ile olan münâsebetler iyi idi. Fakat Ruslar Terek boylarında kaleler yaptıkları gibi, Derbend yakınlarında bir kaç hisar inşâ etmişlerdi. 1063 (1653) yılında Şirvan Beglerbeğisi Hûsrev Han kumandasındaki Safevî kuvvetleri Derbend yakınlarındaki hisarları yıktılar ise de Abbâs, barışın bozulmaması için Terek boylarındaki kalelerin yıkılmasına müsâade etmedi.

Abbâs tahta geçtiği esnâda Safevîlerin Tiflis'te oturan Beylerbegisi Rüstem Han idi. Rüstem Han Gürcüler'in büyük prenslerinden Tahmures ile geçinemiyor ve onunla savaşmak istiyordu. Bunun için şahtan izin ve yardım kuvveti de gönderildi. Fakat Rüstem Han bu kuvveti yetişmeden Tahmures'i yendi. Ülkesinde tutunamayan Tahmures Rus çarına ilticâ etti (1054=1644). Kaynaklarda Terek boyları ile Derbend hudûdundaki Rus kale ve hisarlarının Tahmures'in teşviki üzerine yapıldığı söylenir. Bu arada Dağıstan beylerine de Safevî hâkimiyeti tanıtılmıştı. Türkçenin Kafkasya'da umûmî konuşma dili hâline gelmesinde Safevîlerin mühim rolleri olduğu şüphesizdir.

Safevîler'in batı komşuları olan Osmanlılar ile olan münâsebetlerine gelince, 1639 yılında Kasr-ı Şîrîn'de yapılan antlaşma ile barış yeniden kurulmuştu. Kasr-ı Şîrîn antlaşmasının Türkçe metninin sûreti Safevî kaynaklarında da görülür.

IV.Murad'ın ölümü ve yerine Sultan İbrâhim'in geçmesi dolayısı ile Şah Safî hem tâziyede bulunmak, hem de tebrik etmek için Muğan hâkimi İbrahim Han'ı İstanbul'a göndermişti. İran elçisi henüz İstanbul'da iken Şah Safî'nin öldüğü ve yerine Abbâs'ın geçirildiği haber alındı. Bunun üzerine Yûsuf Ağa elçilik ile Kazvin'e geldi. Kasr-ı Şîrîn antlaşması têkit edilerek barış sürdürüldü. İstanbul halkı tarafından alâka ile seyredilen biri çok büyük iki fil, İran elçisi tarafından bu sırada getirilmişti. İran kaynakları filin "Hündkâr" yâni Sultan İbrahim tarafından istenildiğini yazarlar. 1061 (=1651) yılında mühim bir Safevî kuvvetinin Huveyze'de toplandığı, şâhın da Kandeşar seferi bahânesi ile askerini yığınak ettiği, fakat asıl maksadının Bağdad üzerine yürümek olduğu Bağdad'dan İstanbul'a bildirilmişti. Bu haber üzerine Bağdad'daki asker biraz takviye edildiği gibi, İbşîr Paşa da maiyetine bâzı paşalar verilerek serdar tâyin olundu. Ancak İran kaynaklarında bu husûsa dâir hiç bir kayıt olmadığından bu haberin asılsız olması muhtemeldir. Abbâs'ın hayâtı incelenirse onun böyle bir sefere kalkışmasının pek mümkün olmayacağı anlaşılır.

Ertesi yıl Basra Vâlisi Efrasîyâb oğlu Ali Paşa vefat etmiş ve yerine Hüseyin Paşa geçmişti. Fakat Hüseyin Paşa'nın amcası Ahmed Bey Bağdad Beylerbeyisi Gürcü Murtaza Paşa'nın yardımı ile kendisini Basra beylerbeyiliğine tâyin ettirdi. Murtaza Paşa'nın yeni beylerbeyi Ahmed Paşa'yı makamına oturtmaya memur edildiği de biliniyor. Çağdaş müverrih Kazvinli Muhammed Tâhir'e göre, bunu gören ve Basralılardan bir kısmının da amcası Ahmed Paşa'ya meyli olduğunu anlayan Hüseyin Paşa, şehri kendisine teslim etmek istediğini Abbâs'a bildirmiş ise de şâh, barışın sürdürülmesi arzusunda olduğundan bu teklifi kabûl etmemiştir (Abbâsnâme, s.177-178). Bunun üzerine Hüseyin Paşa

hazînesinden mühim bir kısmını yanına alarak Huveyze'ye gitmiş, Bağdat Beylerbeyisi Murtaza Paşa da Basra'ya girip Ahmed Paşa'yı makamına oturtmuştur.

Bu zamanda Basra eskisi kadar olmamakla beraber yine de mühim bir ticâret şehri vasfını taşıyordu. Şehirde muhtelif ülkelere mensup tüccara âit zengin bir ticâret emtiası vardı. Murtaza Paşa'nın bu emtiaya göz dikmesi ve bu yüzden Ahmed Paşa ile kardeşi Fethi Bey'i öldürtmesi ayaklanmalara ve bunun neticesinde de Hüseyin Paşa'nın Basra'yı ele geçirmesine sebep oldu. Adı geçen Safevî müverrihi, Hüseyin Paşa'nın şehri şâhın verdiği yardım kuvveti sâyesinde eline geçirdiğini yazıyor.

Hüseyin Paşa'nın beylerbeyiliği devletçe de kabûl edilmişti; fakat buna rağmen tek durmayıp bir çok hâdiseler çıkarmış (1076 -1077= 1665-1666) en sonunda (1078-1667-1668) İran'a firâra mecbur edilmiştir. Hüseyin Paşa'nın İran'dan Hindistan'a gittiği bildiriliyor. Onun yerine Basra Beylerbeyiliğine getirilen kethüdâsı Yahya Paşa da sonra aynı şeyi yapmış, yâni İran'a sığınmıştır. Osmanlı devleti Hüseyin Paşa ile Yahya Paşa'ya ilticâ hakkı tanıdığı için İran'ı protesto etmişti. Hüseyin Paşa'nın İran'dan Hindistan'a gitmesi bu protesto ile ilgili olabilir. Münecim Baş'ın zikrettiği bir hâdisde de dikkate şâyandır. Adı geçen müellif Abbâs'ın 1066 (1655-1656) yılında elçi gönderip Hazret-i Hüseyin'in merkadini ziyâret etmek için izin verilmesi ve İran hacılarına da iyi davranılması ricâsında bulunduğunu, izin verilmemesi üzerine Abbâs'ın elçi İsmâil Ağa'ya ağır sözler söylemiş olduğunu yazar.

Yerli müverrihlerde, kapalı bir ifâde ile de olsa, bununla ilgili bir kayıt görülemiyor. Bunlardan Kazvinli Muhammed Tâhir, Şâhın Hündkâr'a yâni pâdişâha Hüseyin Paşa'nın Basra'yı kendisine teslim etmek teklifine, barışı bozmamak ve dostluğu sürdürmek için, rızâ göstermediğini bildirmek üzere Silsüpür Kelb Ali Sultan'ı gönderdiğini, Kelb Ali Sultan'ın da Osmanlı elçisi Mütferrika Ağası İsmâil Ağa ile birlikte İsfahan'a geldiğini, kendisine son derece riâyet edilip, şâhın emri üzerine korcu başı ve kullar ağası tarafından mükellef ziyâfetler verildiğini, sonra hastalanan elçinin tabip Muhammed Şerâf tarafından tedâvi edildiğini, kendisine ve yanındakiler pek çok para ve diğer şeyler verildikten ve şâhın huzûruna çıktıktan sonra, ülkesine doğru hareket ettiğini, fakat yolda yeniden hastalanıp Bağdad'da öldüğünü yazar.

Bununla beraber Münecim Baş'ın söyledikleri doğru olabilir. Yâni Abbâs izin verilmemesine kızıp, belki de çok içmiş olduğu için, Osmanlı elçisine ağır sözler söyledikten sonra bundan pişmanlık duyup onun gönlünü almış olabilir. Fakat bu hususlar ne olursa olsun hadise daha fazla bir gelişme göstermeden kapanmış ve barış sürdürülmüştür. Hattâ bu vesîle ile Abbâs'ın

halefleri devrinde Avusturya, Lehistan ve Rusya'nın İran'ı da harbe sokmak için büyük gayretler gösterdiklerini, fakat İran'ın haklı sebepler ileri sürerek bu devletlerin isteklerini yerine getirmediğini de hatırlatmak yerinde olur.

II.Abbâs devrinde ipek ticâreti daha büyük bir gelişme gösterdi. Ülkenin tam bir sükûnet içinde olmasının, bütün komşuları ile dostça münâsebetlerin sürdürülmesinin ticârî faaliyetleri geliştirmesi tabîî idi. İran'ın başlıca ihraç malı olan ipek (ibrişim), başlıca Gîlân, Mâzenderân, Horasan ve Şirvan ile Azerbaycan eyâletlerinde yetiştiriliyordu. Avrupalılar'dan en fazla imtiyâza sâhip kavmin Hollandalılar olup onları İngilizler'in tâkip ettikleri biliniyor. İngilizler, Hollandalılar'ın yerini almak için gayret sarf etmişler ise de müsbet hiç bir netîce elde edememişlerdir. Bu iki ülkeye mensup şirketler ipeği İran'da satın alıyor ve bunu kendi gemileri ile Avrupa'ya taşıyorlardı. Aynı madde kervanlar ile Haleb, İzmir, Bursa ve İstanbul'a da götürülüyordu. Fransız ve İtalyan tâcirleri ile diğer Avrupa ülkelerine mensup tâcirler ipeği başlıca Haleb ve İzmir'den temin ediyorlardı. Bu kervanların İran'a dönüşlerinde işlenmiş bakır, cam mâmûlleri, kumaş, saat, tabanca ve tüfek gibi şeyler getirdikleri de biliniyor. Safevîler devrinde İran'da ticâretin mühim bir kısmı, Türkiye'de olduğu gibi, gayri müslimlerin elinde bulunuyordu.

Her yerde ve her zaman görüldüğü gibi, bu devirde de ticârî münâsebetler kültür alış verişine de sebep oluyordu. Türkiye'de meydana gelmiş Koroğlu destânının İran'a gitmesi oradan da Kerem ile Aslı, Arzu ile Kanber ve Aşık Garip gibi halk hikâyelerinin Türkiye'ye gelmesi, yapılan barış ve ticârî münâsebetler ile çok yakından ilgilidir. 1070 (=1659-1660) yılında Türkiye'den İran'a seyyah Derviş Mustafa ile arkadaşları gelmişlerdi. Şah bunları kabûl etti. Abbâs seyyah Derviş Mustafa'nın konuşmalarından pek hoşlanmış ona ve arkadaşlarına riâyet etmiştir. Hattâ Mustafa ile yanındakilerin Türkiye'ye dönmelerinde kolaylık göstermesi için Abbâs, Şirvan beylerbeyisine bizzat kendi eliyle Türkçe bir mektup yazmıştı. Bu mektubun sûretleri çağdaş iki kaynakta da yer almıştır (Abbâsnâme, s.255; Veli Kuli Han Şamlu, Kısasu'l-hakanî, British Museum, Add. 7654, vr.142 a). Daha sonraki müelliflerden meşhur Rızâ Kuli Han da aynı mektubu bu müelliflerin birinin eserinden alarak kitabına koymuştur (Ravzatu's-safâ-yi Nâsiri, VIII, (480-481). Bu husus, şimdiki ilim adamları gibi, İranlı müverrihlerin şahın mektubunu Türkçe yazmış olmasını ilgi çekişi bulduklarını gösteriyor. Yine bu esnâda Türkçenin eskiden olduğu gibi sarayın konuşma dili olduğunu bildiğimiz gibi, aynı dilin İran'ın kuzey-batı eyâletlerinde tam bir hâkimiyet kazanmış olduğunu da Avrupalı seyyahların eserlerinden öğreniyoruz.

II.Abbâs, ad aldığı dedesinin bâzı eserlerini tâmir ettirdikten başka kendisi

de **Çihil Sütûn** sarayı ile **Heft Dest**, **Ayîne hâne**, **Nemekdân**, **Tâvushâne** ve **Kuşhâne** köşk ve kasırlarını yaptırmış, **Zâyende Rûd** üzerinde de bir köprü inşâ ettirmiştir. Bunlardan **Çihil Sütun** bilhassa bir san'at âbidesi olarak yabancıların da alâkasını çekmiştir. Aynı hükümdârın resme meraklı olduğu, bilhassa Avrupa resimlerini çok beğendiği biliniyor. Bu münâsebetle Abbâs, resim tahsili için ressam Muhammed Zamân'ı Avrupa'ya göndermişti.

II.Abbâs Mâzenderân'dan İsfahan'a dönerken yolda hastalanıp Damgan şehrinde vefat etti (1077/1667); bu esnâda 35 yaşında idi; genç yaştaki ölümlünde içkiye karşı aşırı düşkünlüğünün mühim bir âmil olduğu şüphesizdir; çağdaşı Osmanlı hükümdârı IV.Mehmed kadar, belki ondan da fazla, avcılığı seviyordu. Şiire alâka duyduğu ve hattâ şiir yazdığı da söylenir.

Abbâs, şüphesiz ki, kuvvetli bir şahsiyet değildi; hiç bir sahada temâyüz etmemiş olduğu da rahatça söylenebilir; vaktini avcılık ve eğlenceler ile geçirdiği de doğrudur. Ancak Safevî devletinin çöküntüye doğru gitmesini sâdece ona ve haleflerine yüklemek büyük bir haksızlıktır. Bu meselede başka âmiller rol oynamıştır ki, o âmillerin yanında Abbas ve haleflerinin zayıflığı ikinci derecede kalır.

Bibliyografya:

Haydar Bey İv Oğlu, **Mecmaû'l-inşâ**, British Museum, Add. 7688; Kemâl b.Celâl-i Münecimm, **Zubdetü't-tevârih**, Atıf Efendi Ktp. nr. 1861, yap. 43 a-59 a; Muhammed Tgâhir Vehîd-i Kazvinî **Abbasnâme**, yay. İ.Dehgân, Tahran, 1329 ş.; Veli Kulu Han Şamlu, **Kıyasu'l-hakûkânî**, British Museum, Add. 7654; Rıza Kulu Han, **Ravzatu's-safâ-yi Nâsiri**, Tahran, 1339 ş., VIII, 463-484; Naîmâ, **Târih**, İstanbul, 1280 V, 51-52, VI, 108-114; Fındıklılı Mehmed Ağa, **Silâhdar târihi** yay. A.Refik, İstanbul, 1928, I, 15, 473-477; Râşid, **Târih**, İstanbul, tarihsiz, I, 126-127, 147-148; Münecimm Baş, **Sahâyifu'l-ahbâr**, İstanbul, 1285, III, 213-214; J.B.Tavernier, **Les six voyages en Turquie, en Perse et aux Indes**, Paris, 1677; Chardin, **Voyage en Perse et autres lieux de l'Orient**, Rouen, 1723.